

Globalisering

Versterking of verzwakking van geopolitiek?

Kees Homan

“Ook al kunnen wij satellieten naar de rand van het zonnestelsel sturen – en al kennen financiële markten en cyberspace geen grenzen – de Hindu Kush vormt nog steeds een grens om rekening mee te houden”. Aan het woord is Robert D. Kaplan die met zijn laatste boek *De wraak van geografie* de discussie over geopolitiek nieuw leven heeft ingeblazen.¹ Vlakten, berggruggen, woestijnen, oceanen, zee-engten hebben een zwaar stempel gezet op de wereldpolitiek en zullen dat blijven doen, aldus de auteur.

Op een bijeenkomst van de Atlantische Commissie in Felix Meritis in Amsterdam op 15 november jl. noemde Kaplan als markant voorbeeld van de invloed van geografie op de internationale politiek het eiland Taiwan. Zo stelde hij zich de vraag wat er gebeurd zou zijn als Taiwan slechts op 30 mijl in plaats van 112 mijl van het Chinese vasteland had gelegen. Dan hadden volgens Kaplan de communistische strijdkrachten in 1949 vrijwel zeker de overtocht naar het eiland gemaakt om te verhinderen dat Chiang Kai-shek daar een anticommunistisch machtscentrum zou vestigen.

De auteur vindt dan ook dat het realisme in de internationale politiek een beter begrip vereist van geografie. Geografie is een van de basisfactoren die de gebeurtenissen op het politieke wereldtoneel bepalen. Het belang van geografie is volgens hem vergeten geraakt bij politici, die geloofden dat globalisering de verschillen die veroorzaakt zijn door geografie vervagen. Volgens Kaplan heeft globalisering de relevantie van geografie versterkt. Massacommunicatie en economische integratie heeft volgens hem vele staten verzwakt, waardoor er nu sprake is van een Hobbesiaanse wereld van kleine, lastige regio's.

Deze bijdrage beoogt een korte verkenning te zijn van relevante literatuur over geopolitiek. Behalve Kaplan komen ook enkele critici van hem aan het woord. Naast de Duitse

geopolitiek uit de eerste helft van de vorige eeuw, wordt tevens ingegaan op enkele geopolitieke benaderingen van de laatste decennia. Aan het slot wordt getracht een balans op te maken van de verschillende visies op de rol van geografie in de internationale betrekkingen.

Determinisme?

Naast positieve besprekingen van Kaplans nieuwste boek, vielen er ook diverse kritische geluiden te beluisteren. Voor een belangrijk deel is hier sprake van het traditionele dispuut over het belang van de geografie tussen deterministen en hun tegenstanders. Ruwweg is hier ook sprake van het spanningsveld tussen idealisme en realisme in de internationale betrekkingen. Hoewel Kaplan voortdurend herhaalt dat hij geen geografisch determinist wil zijn, ageert hij op assertieve wijze tegen de verwaarlozing van geografische factoren in het denken over de internationale politiek. Zijn overtuiging is zelfs dat de plek die een land inneemt op de wereldkaart van grotere betekenis is dan zijn staatsleer. Maar hij erkent ook dat de toekomst niet onwrikbaar vastligt door geografie, want ook historische, demografische en economische factoren spelen mee. Daarnaast is er natuurlijk de niet geringe invloed van menselijke beslissingen.

Wie het belang van de geografie erkent, merkt volgens

Kaplan juist de grenzen op van wat het menselijk handelen vermag. Hij pleit dan ook voor 'geopolitieke verbeeldingskracht' met zijn 19^e-eeuwse kijk op geografie. Kaplan beroept zich hierbij onder meer op de Amerikaan Alfred Thayer Mahan, die dominantie ter zee in economisch en militair opzicht superieur achtte, en de Brit Halford J. Mackinder, die beheersing van het 'Hartland' (Euraziatische continent) als dominante spil van de geschiedenis zag.² Zo'n 19^e-eeuwse benadering houdt rekening met het landschap, bevolkingsgroepen, natuurlijke rijkdommen en infrastructuur zoals spoorlijnen, scheepsroutes en havens. Kortom, Kaplan beschouwt geografie in feite als het DNA van een land, dat dient als algemeen verklarend kader voor internationale betrekkingen. Opvallend is overigens dat Kaplan zich in zijn boek aanvankelijk manifesteert als een determinist en dit snel verandert in een 'partieel' determinisme, om uiteindelijk te eindigen met de constatering dat geografie een onmisbare 'achtergrond' is voor het menselijk drama van ideeën, wil en mogelijkheden.³

Cultuur

Hoewel de Britse historicus Felipe Fernández-Armesto, als criticus van Kaplan, geografie wel als een geduchte vijand beschouwt, plaatst hij daarbij zijn kanttekeningen. Zo kan volgens hem niet ontkend worden dat de geografie Napoleon versloeg in Rusland, Alexander in India en de Verenigde

Staten in Vietnam.⁴ Onmetelijke afstanden en een onbekende omgeving belemmerden de logistiek en verzwakten de troepen. Maar geografie is niet onoverwinnelijk. Zo overwon Cortés de geografie door autochtone medewerkers in dienst te nemen om Mexico te veroveren. En José San Martín vertrouwde op volkomen schaamteloze brutaliteit door de Andes te overwinnen en Chili te bevrijden in 1871. Zo zullen besluitvormers bijvoorbeeld onwaarschijnlijk het primaat van de geografie erkennen als de effecten ervan niet te onderscheiden zijn van die van de cultuur. Sommige geografen beschouwen hun onderwerp soms als een culturele constructie. Zo zien sommige culturen zeeën als hindernissen, andere weer als kansen; sommige haten bergen als verpauperde gebieden, terwijl andere ze toejuichen vanwege hun veiligheid. De vraag is dan ook welke de werkelijke determinant is: de fysieke omgeving of wat de cultuur ervan maakt?

Selectiviteit

Onder het voorwendsel dat hij de geopolitieke theorie van Mackinder reviseert, meent de Ierse geograaf Gerard Toal dat Kaplan op selectieve wijze trends uitkiest en deze presenteert als onheilspellend voor van wat impliciet beschouwd wordt als de liberale wereldorde die beveiligd wordt door Amerikaanse macht.⁵ Ten eerste is de zorg van Mackinder over de proliferatie van treinrails vervangen door die van

[De Hindu Kush, het gebergte tussen Afghanistan en Pakistan. Volgens Robert Kaplan moeten geopolitici nog steeds rekening houden met grenzen als de Hindu Kush, ondanks alle technologische ontwikkelingen en globalisering \(foto: U.S. Army/Scott Davis\)](#)

Beschouwing

rakettechnologie. Niet alleen is niemand nu veilig, maar een kettingreactie die leidt tot een grotere oorlog zoals in 1914 is denkbaar. In de tweede plaats dreigt de bevolkingsgroei de krimpende ruimte op de kaart op te vullen en ontstaat er een conflict om schaarse bronnen als staten in competitie zijn met elkaar om territorium, voedsel en water. In de derde plaats verschaffen massapsychologie en sensationele massamedia voedingsbodems voor gevaarlijke ideologieën en mechanismen om deze te verspreiden. Toal vindt het moderniseren van klassieke geopolitici dan ook nauwelijks een basis voor een realistische kijk op de rol van de Verenigde Staten in de 21^e eeuw.

Duitse geopolitiek

Een zwarte bladzijde in de geschiedenis van geopolitiek, die niet onvermeld mag blijven, is de periode in de vorige eeuw toen in Duitsland de ideeën van de Duitser Karl Haushofer een warm politiek onthaal kregen.⁶ De ideeën van Haushofer gingen terug tot de Duitser Friedrich Ratzel, de Zweed Rudolf Kjellén en de Brit Mackinder.

Aan Ratzel ontleende Haushofer onder meer de opvatting dat in lijn met het Darwinisme de staat gezien moest worden als een organisme. Dat de Eerste Wereldoorlog door Duitsland werd verloren, schreef Haushofer toe aan een ontoereikend besef van het historisch gegroeide Duitse 'Lebensraum'.

Kjellén beschouwt de staat ook als een organisme, een levend wezen dat zich onderscheidt van andere wezens. Het grote 'leitmotiv' in de geschiedenis van de politieke grote mogendheden is volgens Kjellén de strijd om de ruimte en te pogen om als het ware geografische individuen te worden. Deze opvatting van individualisering had tot gevolg te streven naar een gebied, dat een grote mate van autarkie waarborgde. Kjellén rekende als geopolitieke factoren 'staatsbildende' elementen zoals loyaliteit, nationaliteit, genealogie, linguïstiek, volkspsiëchologie en etniciteit/raciale achtergronden. Deze factoren resulteerden automatisch in een even deterministische als duistere toekomstverwachting.

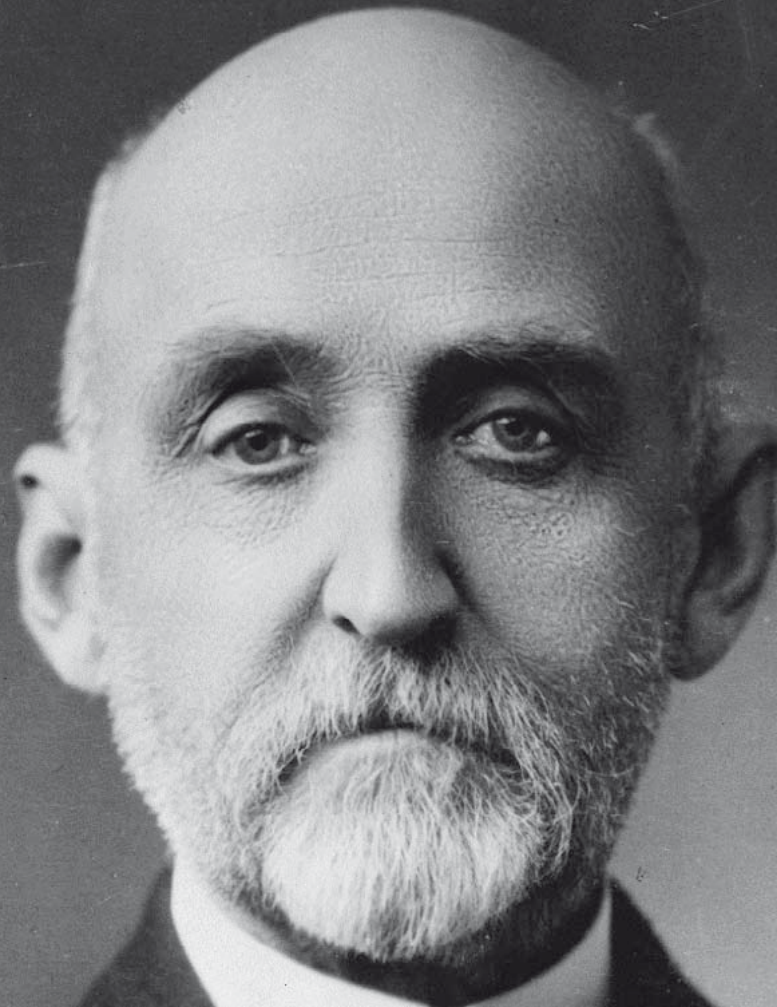
Ten slotte stond bij de eerder genoemde Brit Mackinder centraal het fundamentele probleem van de machtsverhoudingen in de wereld, te weten de beheersing van Oost-Europa en het Russische gebied in Azië. Dit laatste noemde hij het Hartland. Mackinder huldigde de stelling dat wie de heerschappij voert in Oost-Europa, het Hartland beheerst; wie de heerschappij voert in het Hartland, het Wereldeiland beheerst; en wie de heerschappij voert op het Wereldeiland, de Wereld beheerst. Het Hartland van Mackinder was het Euraziatische continent.

Haushofer erkende het strategisch concept van het Hartland van Mackinder. Ook Haushofer beschouwde de staat als een levend organisme, dat moest groeien om te overleven. Als Duitsland Oost-Europa en vervolgens het Russisch grondgebied zou beheersen, zou het een strategisch gebied controleren, dat aan vijandelijke zeemogendheden kon worden onttrokken. Hoewel moeilijk te zeggen valt in hoeverre de ideeën van Mackinder over het Hartland directe invloed hebben uitgeoefend, bleek het een zeer geschikte voedingsbodem voor de Duitsers te zijn om de voormalige Duitse gebieden in Oost-Europa op een andere grote mogendheid (Rusland) terug te veroveren. De geschriften van Haushofer over geopolitiek 'legitimeerden' min of meer de Duitse wens om te breken met de restrictieve bepalingen van het Verdrag van Versailles en om weer een grote mogendheid te worden.⁷

Twee traditionele stromingen

Na het jarenlange taboe op de Duitse geopolitiek, is er sinds een paar decennia weer sprake van een zekere opleving in het denken over geopolitiek. Denkers over geopolitiek zijn echter niet alleen verdeeld over wat het begrip feitelijk betekent, maar ook hoe geopolitiek het beste is toe te passen. Zo zijn er behalve klassieke en kritische geopolitici ook niet-westerse benaderingen. Peter Faber onderscheidt twee traditionele manieren waarop men naar de relevantie van geografie in internationale betrekkingen kan kijken, namelijk de klassieke en de liberale internationale school.⁸

Als vertegenwoordigers van de klassieke geopolitiek geloven de Brit Colin Gray en de Amerikaan Zbigniew Brzezinski, dat de essentie van internationale betrekkingen gebaseerd is op de realiteit van geografie. Met andere woorden: geografie is onze lotsbestemming. Aangezien de geografische context permanente belangen in de internationale betrekkingen creëert, kunnen we het niet alleen helpen wie en wat we zijn, maar kunnen we het ook niet helpen waar we zijn. Bovendien zijn staten in geopolitieke analyses geografische entiteiten die in voortdurende competitie zijn, zo niet in totaal conflict met elkaar. De geschiedenis laat strategische geografische steunpunten zien, net zoals gevechtsvelen operationele of tactische sleutel terreinen kennen. Op geografie gebaseerde analyses kijken naar de wereld zoals hij is, d.w.z. als een plaats waar de aard van internationale betrekkingen niet op vrijwillige wijze veranderd kan worden. Gray en Brzezinski geloven dus dat de basisinzichten van de geopolitieke denkers uit het eind van de 19e en begin van de 20e eeuw geen fundamentele revisie of aanpassing aan de hedendaagse context vereisen. Niettemin zijn er verschillen in de benaderingen van beide denkers.

Colin Gray

Hoewel Colin Gray stelt dat geografische factoren niet volledig determinerend zijn, acht hij ze wel alomtegenwoordig in de wereldpolitiek. Bovendien stelt hij zich de vraag wat geografie eigenlijk is. Het concept van geografie vindt hij zo veelomvattend, dat het concept uiteindelijk kan eindigen met niets bijzonders te verklaren. Zo wordt er gesproken over fysieke geografie, menselijke geografie, economische geografie, politieke geografie, culturele geografie, militaire geografie, strategische geografie en veel meer. Ongelukkigerwijs moet volgens Gray voor een grondige analyse van internationale macht, de geografische omgeving al deze dimensies omvatten.

Hij weerlegt de diverse kritiek die over zijn ideeën zijn geuit.⁹ Onderwerpen als technologie, cultuur, geo-economie en luchtstrijdkrachten hebben volgens critici het gedachtegoed van Gray achterhaald. Gray merkt over technologie op dat critici het aspect van logistiek veronachtzamen en dat blijvende invloed of controle over een omstreken gebied de fysieke aanwezigheid vereist van gewapende personen. Daarnaast meent Gray dat ondanks de mondiale communicatiekanalen, de strategische cultuur van landen nog steeds grotendeels uit geografie voortkomt. Hoewel Gray erkent

dat conflicten steeds meer een financiële en economische dimensie omvat, vindt hij dat zijn holistische opvatting van geopolitiek betekent dat conflicten nooit exclusief politiek-militair zijn, maar ook niet volledig economisch. Ten slotte onderkent Gray het belang van het luchtwapen, maar merkt hierover op dat vliegtuigen geen grootschalige transporten kunnen verzorgen en vanwege hun korte aanwezigheid ook geen voortdurende of betrouwbare controle op de grond kunnen uitoefenen.

Zbigniew Brzezinski

Brzezinski gebruikt als startpunt van zijn analyse het Mackinderiaanse idee dat de werkelijke macht in de wereld voortvloeit uit Eurazië. Hij beschouwt de landmassa van Eurazië als een politiek schaakbord. Sinds zo'n vijfhonderd jaar geleden de continenten met elkaar begonnen te interageren, is Eurazië nu het centrum van wereldmacht geworden. Zo telt Eurazië 75% van de wereldbevolking, 75% van de bekende energiebronnen en 60% van het mondiale bnp. Indien een mogendheid in staat zou zijn geheel Azië onder controle te hebben, zou het bijna automatisch Afrika aan zich ondergeschikt maken en het westelijk halfrond en Oceanië zouden geopolitiek tot de periferie gaan behoren. Brzezinski benadert de internationale betrekkingen als een

Beschouwing

strijd tussen voortdurend in competitie zijnde grote mogendheden. Hij meent dat de Amerikaanse buitenlandse politiek beschouwd moet worden als een 'schaakbord' waarop de hedendaagse mondiale machtsstrijd zich afspeelt. De centrale leidraad van een Amerikaanse strategie moet erin bestaan om het bestaande geopolitieke pluralisme in Eurazië te bestendigen en, daar waar mogelijk, te versterken. Anders gezegd: een verdeel-en-heerspolitiek. De publicaties van Brzezinski doen op velerlei wijzen denken aan Haushofer en de klassieke geopoliticologen.

Zijn benadering is dan ook niet onweersproken gebleven. Zo wijst Helmut Schmidt in een kritiek op Brzezinski's *The Grand Chessboard* op het feit dat hij weinig tot geen aandacht besteedt aan de volgende elementen: 1. de idee dat de verschillen in economische en demografische groei tussen de grote mogendheden in de wereld ook tot openlijke frictie kunnen leiden over het ecologische behoud van gebieden en de distributie van natuurlijke rijkdommen; 2. de overweging dat mondiale elektronische informatie- en communicatiestromen ook een diepgaande politieke en culturele impact kunnen hebben. Zo kunnen volgens Schmidt bestaande religieus-culturele conflicten tot uitbarsting komen indien het Westen de indruk lijkt te geven dat het een 'hegemonie' wil uitbouwen over de meerderheid van moslims, confucianisten of hindoes van deze wereld.¹⁰

*“Geopolitiek
evoluert van
het geweld naar
het geld”
– Edward Luttwak*

Liberale internationale school

Faber onderscheidt daarnaast de liberale internationale school, die de ideeën van de klassieke geopolitici aanvecht.¹¹ Aanhangers van deze school menen dat de klassieke geopolitieke benadering van internationale betrekkingen ten minste twee grote tekortkomingen kent. In de eerste plaats gaan de klassieke geopolitici uit van het bestaan van een gesloten internationaal systeem, waar in termen van macht 'zero sum'-spelen domineren. Kortom: er kan alleen sprake zijn van winnen of verliezen. Daarnaast veronderstellen zij dat er voortdurend conflicten in het wereldsysteem bestaan. Klassieke politici beschouwen de hele wereld als een slagveld waar staten proberen de meest voordelige positie te verkrijgen in hun voortdurende worstelingen naar dominantie in een eindige ruimte.

De liberale internationale school betoogt in het bijzonder dat globalisering langzaam verloopt en gedeeltelijk de grenzen schrapt. Om te bepalen wat binnenlands of internationaal is, binnen of buiten, hier of daar, wordt dan ook in toenemende mate moeilijk en niet meer nodig. De groeiende omvang en het aantal op informatie gebaseerde economieën is gepaard gegaan met een nieuwe definitie van macht en een nieuw systeem van politieke motieven. Een en ander betekent dat volgens de liberale internationalisten territorium niet automatisch gerelateerd is aan nationale rijkdom en prestige.

Geo-economie

Een belangrijke kritiek van sommige auteurs op de geopolitiek na het einde van de Koude Oorlog door de globalisering van de economie luidt dat de geo-economie is gaan domineren ten koste van de geopolitiek. Beschikbaar kapitaal is vaak belangrijker dan militaire vuurkracht bij het bepalen van macht en invloed. Met andere woorden: de wedijver tussen staten is aan het verschuiven van het politiek-militaire naar het economisch-technologische vlak. De Amerikaan Edward Luttwak meende zelfs dat er een evolutie zou bestaan "van de geopolitiek naar de geo-economie", of zoals hij het graag uitdrukt "van het geweld naar het geld".¹²

Tegenstanders van de geo-economische visie voeren aan dat vele conflicten een duidelijke territoriale dimensie vertonen en dat veiligheid en economie niet als gescheiden compartimenten kunnen worden beschouwd. Zo noemde de Amerikaanse admiraal Mike Mullen als toenmalig voorzitter van de Verenigde Chefs van Staven de olopemde nationale schuld de grootste bedreiging voor de nationale veiligheid van zijn land.¹³

Maar misschien het belangrijkste is, dat liberale internationalisten geloven in de autonome macht van ideeën. Voor zover het hen betreft, kan de aard en structuur van het internationale systeem veranderen, ontwikkelen, of zich aanpassen door morele vooruitgang. Anders gezegd is geografie geen lotsbestemming. Ideeën kunnen de essentie van het systeem op termijn veranderen, en daarmee de geopolitieke visie aanvechten dat conflicten een onafscheidelijk deel uitmaken van het internationale systeem.

Ten slotte

In het voorgaande is gebleken dat geopolitiek vele benaderingen en dimensies kent. De invulling van geopolitiek blijkt ook erg afhankelijk te zijn van de tijd waarin ze werd beoefend. Een wetenschapper die zich uitputtend heeft

Beschouwing

verdiept in de diverse verschijningsvormen van geopolitiek is de Belg David Crikemans. Zijn uitgebreide proefschrift met een evenwichtige evaluatie van de diverse stromingen in de geopolitiek staat centraal in deze slotopmerkingen.¹⁴ De klassieke geopolitieke denkers beschouwden geografisch ingebedde omgevingsvariabelen als de meest permanente en/of onveranderbare variabelen waar het buitenlands beleid aan onderhevig kan zijn. Crikemans constateert dat mede in het licht van de globalisering deze variabelen momenteel als minder permanent dan in het verleden worden beschouwd. Tegelijkertijd wordt steeds vaker erkend dat de relatie tussen territorialiteit en (buitenlandse) politiek ook in omgekeerde richting kan werken.

Meerwaarde

Crikemans vindt het een meerwaarde van de geopolitieke benaderingswijze dat deze benadering het buitenlands beleid als het ware met de beide voeten op de grond plaatst. Een beleidsmaker vertrekt immers niet zomaar vanuit een vacuüm als hij het buitenlands beleid van zijn land wil vormgeven. Bovendien heeft geopolitiek volgens hem een holistisch karakter, want het tracht een inzicht te ontwikkelen in 'het grotere beeld' van internationale politieke vragen. Ten slotte heeft geopolitiek een zeker tijdloos karakter aangezien de relatie tussen territorialiteit en politiek ook in een globaliserende wereld relevant blijft. Zo zal het politieke leven van de mens zich vooral afspelen binnen territoriaal ingebedde politieke entiteiten.

Beperkingen

Maar de geopolitieke benaderingswijze kent volgens Crikemans ook zijn beperkingen, omdat het gaat om een zeer specifieke analyse. Zo vindt hij dat een visie op het vraagstuk of Turkije al dan niet lid van de Europese Unie mag/kan worden, zich niet kan beperken tot de klassiek-geopolitieke machtsfactoren als geografische ligging, grondstoffen, bevolkingsstructuur etc. Aanvullende analyses kunnen uiteraard de aard en de richting van een geopolitieke studie mede beïnvloeden. Daarnaast is geopolitiek geen exacte wetenschap en dat zal het ook nooit worden. De onderzoeker moet steeds in het achterhoofd blijven houden dat het hier om bepaalde perspectieven gaat, niet meer maar ook niet minder dan dat. Met andere woorden: geopolitieke analyses zijn volgens Crikemans steeds eerder interpretatief dan exact-wetenschappelijk.

In een later verschenen publicatie stelt hij dat uiteindelijk "de centrale les die de geopolitiek aan beleidsmakers te bieden heeft, is dat de omgeving als een matrix met kansen en

beperkingen kan worden gezien. Staatsmanschap is leren je kansen te maximaliseren en je beperkingen zo beheersbaar mogelijk te houden".¹⁵ En in deze conclusie kan waarschijnlijk iedere geopoliticus zich wel vinden!

Kees Homan is als onderzoeker verbonden aan het Instituut Clingendael.

Wilt u reageren?

Mail de redactie: redactie@atlcom.nl.

1. Robert D. Kaplan, *De wraak van de geografie*, Spectrum, september 2012.
2. Zie G. Bakker, *Duitse geopolitiek 1919-'45*, Van Gorcum, Assen, 1967, pp. 35-38.
3. Anne-Marie Slaughter, 'Power Shifts', *The New York Times*, 5 oktober 2012.
4. Felipe Fernández-Armesto, 'History's Playing Field', *The Wall Street Journal*, 12 September 2012.
5. Gerard Toal, 'Kaplan's Balkan Ghosts, Now is not the time to revive classic imperialist anxieties', *Foreign Policy*, website, juni 2009.
6. Perry Pierik, *Karl Haushofer en het nationaal socialisme*, Aspekt 2006.
7. Gearóid Ó Tuathail, *Critical Geopolitics*, University of Minnesota Press, 1996, p. 45.
8. Peter R. Faber, 'Thinking about geography: some competing geopolitical models for the 21st century', *Research Paper No. 15*, Academic Research Branch, NATO Defense College, Rome, februari 2005, pp. 2-4.
9. Colin S. Gray, 'The continued primacy of geography', *Orbis*, Volume 40, issue 2, Spring 1996, pp. 247-259.
10. Helmut Schmidt, 'The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives', *Foreign Policy*, Spring 1998.
11. Christopher J. Fettweis, 'Revisiting Mackinder and Angell: The Obsolescence of Great Power Geopolitics', *Comparative Strategy*, Vol. 22, No. 2, April-June 2003, pp. 109-129.
12. E.N. Luttwak, From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce, in *The National Interest* 1990, p. 125.
13. *Debt is Biggest Threat to National Security*, Chairman Says, 22 September 2011, www.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=65432.
14. David Crikemans, *Geopolitiek – 'Geografisch geweten van de buitenlandse politiek?*, Garant, Antwerpen-Apeldoorn, 2007, pp. 689-701
15. David Crikemans, 'Invloedssferen in theorie en praktijk: hoe geopolitiek nooit is weggeweest', *Internationale Spectator*, oktober 2009, p. 490.